

**ПЕНИТЕНЦИАР ТИЗИМНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ ШАРОИТИДА
ЖИНОЯТ- ИЖРОИЯ КОДЕКСИ ПРИНЦИПЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА
МАЪНОЛАРИ**

А.А. Шамансуров ю.ф.н., доцент

Турон ФА академиги, Чирчиқ Давлат педагогика университети доценти

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7342153>

Аннотация. Маколада устувор принциплари шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш, жиноят-ижроия кодексини ҳар томонлама ўрганиш, жазони ижро этиш тизимини ислоҳ қилишни қонунчилик билан қўллаб-қувватлаш масалалари кўриб чиқилади, жиноий ва жиноий ишларни такомиллаштириш бўйича таклифлар асосланади ва амалга оширилади - ижро этувчи қонунчилик, жазони ижро этиш тизимини ривожлантириш учун муҳим бўлган, қонунчилиكنи такомиллаштиришга ва халқаро стандартларга мувофиқ уни қўлаш амалиётига ҳисса қўшадиган, жазоларни ижро этиш жараёнини демократик, инсонпарвар қилишга имкон берадиган, бу рецидивизмнинг пасайишига ва жамиятнинг сезиларли яхшиланишига олиб келади.

Калит сўзлар: индивидуалаштириш, фарқлаш, қонунийлик, адолат, инсонпарварлик принциплари, маҳкум, ходимлар, ҳибсга олиш, озодликдан маҳрум қилиш, жазоларни ижро этиш, жазоларни ижро этиш муассасалари, жазони ижро этиш қонунчилиги, пенитенциар тизим.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности и значения принципов уголовно-исполнительного кодекса вносятся предложения по совершенствованию уголовного и уголовно-исполнительного законодательства, направленные на модернизацию пенитенциарной системы соответствующий международными нормами.

Ключевые слова: принципы индивидуализации, дифференциации, законности, справедливости, гуманизма, осужденные, персонал, лишение свободы, исполнение наказания, учреждение по исполнению наказаний, пенитенциарная система.

Abstract. Determining the specifics of the formation of priority principles, a comprehensive study of the Penal Code, issues of legislative support for the reform of the penal system are considered, proposals for improving criminal and criminal cases are substantiated and implemented - executive legislation, which is important for the development of the penitentiary system, contributing to the improvement of legislation and the practice of its application in accordance with international standards, allowing the process of execution of punishments to be democratic, humane, which leads to a decrease in recidivism and a significant improvement in society.

Base concepts: individualization, differentiation, legality, Justice, humanitarian principles, convict, staff, arrest, imprisonment, execution of punishments, institutions of execution of punishments, penitentiary system.

Ҳуқуқнинг умумий назариясида принциплар йўналтирувчи ғоялар, ҳуқуқий тизимнинг асосий бошланғич нуқталари сифатида қаралади. Норматив хусусиятларга эга бўлиб, улар қонунчилик соҳасини, унинг институтларини шакллантиришда мажбурий бўлиб қолади.

Жазони ижро этиш ҳуқуқи принципларини белгилаш катта методологик ва амалий аҳамиятга эга. Принципларни тушуниш ахлоқ тузатиш таъсири билан боғлиқ жазоларни

ижро этувчи давлат органлари олдида турган вазифаларни, жазо мақсадларига эришиш воситалари ва усулларининг моҳиятини тушунишга имкон беради, жазони ижро этиш қонунчилиги ва уни қўллаш амалиётига зарур йўналиш беради. Жазони ижро этиш тўғрисидаги қонун тамойилларини аниқлаш жазони ижро этиш муассасалари ходимларини қонун устуворлигига қатъий риоя қилиш, ушбу давлат органлари фаолиятининг вазифалари ва моҳиятини тўғри тушуниш руҳида тарбиялашга ёрдам беради, маҳкумларни тузатиш воситалари, усуллари ва шаклларида янада самарали фойдаланишга ёрдам беради¹.

Ўзбекистон Республикасининг жазони ижро этиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари қонунийлик, адолат, инсонпарварлик, демократия, жазони ижро этишни табақалаштириш ва индивидуаллаштириш, мажбурлаш воситаларидан оқилона фойдаланиш ва қонунга бўйсунувчи хатти-ҳаракатларни рағбатлантириш принципларининг бир-бирига чамбарчас боғлиқлигини кўрсатадиган

Жиноят-ижроия кодекснинг 6-моддасида келтирилган. Маҳкумлар ва шу билан бирга уларнинг чуқур мазмуни, ўз навбатида, жазони ижро этиш тўғрисидаги қонунчиликнинг ўзига хос институтлари ва нормаларини шакллантиришга таъсир қилади.

Жиноят-ижроия кодексда биринчи марта қонунчиликнинг ушбу соҳасида илгари ахлоқ тузатиш меҳнат қонунчилигида ўз ўрнини топмаган 7 асосий принцип мустаҳкамланган ва фақат унинг индивидуал принциплари 1970 йилги АТК (Ахлоқ тузатиш кодекси) эълон қилинган. Буларга қонунийлик принципи (АТКнинг 10-моддаси) ва жазоларни ижро этишни индивидуаллаштириш принципи (АТКнинг 7-моддаси) киради. Шундай қилиб, ахлоқ тузатиш меҳнат қонунчилигида жазони ижро этиш ва ўташ принциплари тизими шаклланмаган, уларда қайд этилган принципларнинг фақат айрим жиҳатлари акс этган.

Жазони ижро этиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг принциплар ҳуқуқнинг умумий принципларини, жиноятчиликка қарши курашни тартибга солувчи ҳуқуқ тармоқларининг принципларини, шунингдек ушбу ҳуқуқ соҳасининг принципларини акс эттиради. Улар биргаликда, биринчидан, жазони ижро этиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг мазмунини белгилайдилар; иккинчидан, улар қонунчилик ва фаннинг ушбу соҳасини ривожлантиришнинг устувор йўналишларини белгилайдилар; учинчидан, улар жазоларни ижро этиш пайтида юзага келадиган жамоатчилик муносабатларини тизимли ҳуқуқий тартибга солишни таъминлайдилар; тўртинчидан, улар халқаро актларда мустаҳкамланган маҳкумлар муомаласига қўйиладиган умумий талабларни акс эттиради ва нихоят, бешинчидан, жиноятчиликка қарши курашни тартибга солувчи Конституциявий принциплар ва миллий қонунчиликнинг бажарилишини таъминлайди².

Амалдаги Жиноят кодексидан фарқли ўлароқ, нафақат қонунчиликнинг ушбу соҳаси принциплари тизимини белгилайди, балки уларнинг мазмунини шакллантиради (3-10-моддалар), улар фақат ЖИҚда келтирилган. Бизнинг фикримизча, Ўзбекистон Республикаси жазони ижро этиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари принципларининг янгилиги ва аҳамиятини инобатга олган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси Жиноят ва Жиноят-процессуал кодексларида бўлгани каби, уларни алоҳида моддаларда жиноят-ижроия кодексига жойлаштириш ва мазмунини шакллантириш лозим.

Конунийлик принципи Республика Конституциясининг 14 ва 15-моддаларида мустаҳкамланган. Ўзбекистон, шунингдек, бир қатор халқаро актларда. Жазони ижро этиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларида бу тамойил жазони ижро этишни тартибга солувчи қонун устуворлиги ва унинг бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардан устуворлигини таъминлашда ўз ифодасини топган. Шундай қилиб, ЖИКнинг 1-моддасида жазони ижро этиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари Ўзбекистон Республикаси Конституциясига, ЖИКнинг ўзига, шунингдек унга мувофиқ қабул қилинган бошқа қонун ҳужжатларига асосланади. Қонунийлик принципи бу жазони ижро этувчи муассасалар ва органлар, ушбу муассасалар ходимлари, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, мансабдор шахслар, жазони ижро этувчи муассасалар ва органлар билан ўзаро алоқада бўлган барча ташкилотлар, алоҳида фуқаролар томонидан жазони ижро этиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларига аниқ ва қатъий риоя этилишини англатади. Қонунийлик принципи Жиноят кодексининг 16-17-моддаларида ҳам амалга оширилиб, жазони ижро этувчи муассасалар ва органлар фаолиятини назорат қилиш тизими ва шакллари белгилайди.

Адолат принципи давлат, жамият ёки шахс томонидан ижтимоий ҳодисаларга ёки одамларнинг ҳаракатларига муносабатни ифодалайди. Ушбу моддадаги адолат принципи жазони тузатиш ҳаракати билан бирлаштиришни назарда тутди. Демак, жазони ижро этиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг мақсад ва вазифаларига эришиш учун қонунда назарда тутилган барча тузатиш воситалари фаол қўлланилиши керак. Жиноят содир этганлик учун маҳкумнинг жамиятдан ажратилишини таъминлаган ҳолда, бир томондан, улар қонунга бўйсунувчи хатти-ҳаракатларни, шахсга, жамиятга, меҳнатга, инсон жамиятининг нормалари ва анъаналарига ҳурматни, шу жумладан жиноятлар содир этилишининг олдини олишга мажбурдирлар. Ушбу тамойил бутун ЖИКни камраб олади (масалан, 8-13 моддаларига қаранг). Шундай қилиб, маҳкум тузатишга нисбатан фаол позициясини кўрсатган ҳолларда, Кодекс нормалари уни адолатли баҳолайди ва жазони ўташ шартларини соддалаштиришга олиб келади (44,102,104,126,157-моддалар); шу билан бирга, агар маҳкум тузатиш йўлига киришни истамаса, ушлаб туриш режимини бузади, кейин мажбурлаш нормалари жазони ижро этиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларида интизомий ва профилактик таъсир кўрсатилади (2-модда 13, 44, 69-74, 105-112 ва бошқалар.).

Инсонпарварлик принципи Жиноят-ижроия кодексининг бир қатор моддаларида кўрсатилган, хусусан, 8-моддада маҳкумнинг "соғлиқни муҳофаза қилиш, шу жумладан тиббий ҳисоботга қараб амбулатория ва стационар шароитларда тиббий ёрдам олиш" ҳуқуқига эга эканлиги таъкидланган; ижтимоий таъминотга."2-модданинг 62-қисмида" режим таъминлайди ... маҳкумларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини рўёбга чиқариш; маҳкумларнинг хавфсизлиги." Маҳкумларга инсонпарварлик билан муносабатда бўлиш вазифалари маҳкумларнинг муассасалардан чиқиш ҳуқуқи (82-модда), учрашиш (76-модда), телефон сўзлашувлари (77-модда), юридик ёрдам олиш ҳуқуқи (10-модда) каби нормаларда кўрсатилган.

Демократия принципи маҳкумларни тузатиш жараёнини ташкил этишда, муассаса ва органларнинг очиқ фаолиятида ҳам ўз ифодасини топади, жазоларни ижро этиш, давлат органлари томонидан уларнинг фаолияти устидан назоратни амалга ошириш, суд, идоравий назорат ва прокуратура назорати ва, авваламбор, жамоатчиликни маҳкумлар билан тарбиявий ишларга жалб қилишда. Бу принцип Ўзбекистон Республикаси Жиноят-

ижроия кодекси 2-моддасининг 7-қисмида мустаҳкамланган бўлиб, уларга жамоатчилик таъсири маҳкумларни тузатишнинг асосий воситаларига тааллуқлидир³.

Жазони ижро этишни фарқлаш ва индивидуаллаштириш принципи жиноятчиликка қарши курашни тартибга солувчи қонунчилик соҳаларининг тармоқлараро тамойиллари – жавобгарлик ва ижтимоий адолатни фарқлаш ва индивидуализация қилишдир. Жазони ижро этишнинг фарқланиши шуни англатадики, маҳкумларнинг турли тоифалари, жамоат хавфининг табиати ва содир этилган жиноятларнинг оғирлигига, жазони ўташ жараёнидаги хатти-ҳаракатларига қараб, турли хил ҳажмларда мажбурий чоралар ва ҳуқуқларнинг чекланишига боғлиқ бўлиб, ушбу принцип, хусусан, ушбу принципда ўз аксини топган. 45-модда. маҳкумларнинг турли тоифалари ўтказилиши керак бўлган ахлоқ тузатиш муассасаларининг турларини ва жазони ўташнинг турли шартларини белгилаш (17-23 боблар) - 61-моддада, рағбатлантириш ёки кучайтириш тартибида яхшиланишга қараб ҳибсга олиш шароитларини ўзгартириш учун асосларни белгилайди. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, маҳкумлар билан тарбиявий ишлар ҳам турлича ташкил этилади: муассаса турини, жазо муддатини ва қамоқ шароитларини ҳисобга олган ҳолда ва, албатта, маҳкумнинг шахсий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда (4-модданинг 97-қисми).

Жазони ижро этишни индивидуаллаштириш принципи маҳкумнинг индивидуал хусусиятлари ва унинг ҳулқ-атворини чуқур ўрганишга асосланади. Шундай қилиб, ушбу принцип мустаҳкамланган 3-модданинг 7-қисмида тузатиш воситалари жазо тури, содир этилган жиноятнинг моҳияти ва ижтимоий хавфлилик даражаси, маҳкумнинг шахсияти ва хатти-ҳаракатларини ҳисобга олган ҳолда қўлланилиши аниқланган. ЖИК 3-моддасининг 97-қисмида таълим-тарбия ишлари ҳам индивидуал шаклда олиб борилиши қайд этилган. Ўзбекистон Республикаси ЖИК 6 моддасида мажбурий воситалардан оқилона фойдаланиш ва маҳкумларнинг қонунга бўйсунувчи хатти-ҳаракатларини рағбатлантириш принципини назарда тутди. Бизнинг фикримизча, ушбу принцип ҳуқуқий қурилишнинг камчиликларига эга ва ёмон бўлиб шаклланган⁴.

Кўриниб турибдики, бу принцип Ўзбекистон Республикаси ЖИКда қуйидаги тахрирда мустаҳкамланиши мумкин эди: "...мажбурлаш чоралари, маҳкумларни тузатиш ва уларнинг қонунга бўйсунувчи хатти-ҳаракатларини рағбатлантириш воситаларидан оқилона фойдаланиш...", бу репрессияни тежаш, жазони ижро этишда мажбурлаш чоралари ва тузатиш воситаларини танлашни англатади минимал жазо мазмунига эга бўлган жазоларни ижро этишда энг кам ва тузатиш воситалари .

Кўриб чиқиётган принцип саноатнинг бири ҳисобланади. Бу принцип маҳкумларнинг жавобгарлигини белгиловчи нормаларда мустаҳкамланган (2-моддалар 13, 32 ва бошқалар.), уларга жазо чораларини қўллаш асослари, тартиби ва шартлари (44,105,106 - 112,126,127,158,159-моддалар). Ушбу чораларни қўллашда қонун бузилиш ҳолатларини, маҳкумнинг шахсини ва унинг аввалги хатти-ҳаракатларини ҳисобга олишни талаб қилади.

Кўриб чиқиётган тамойил маҳкумларга мақсадли тарбиявий таъсир кўрсатишни, меҳнат таълими, умумий таълим, касбий тайёргарлик ва касбий тайёргарликни назарда тутди. Маҳкумларнинг қонунга бўйсунувчи хатти-ҳаракатларини рағбатлантириш принципи Кодекснинг қўпгина нормаларида мустаҳкамланган. Булар, биринчи навбатда, маҳкумларни жазони ўташ тартиби ва шартларига риоя қилишга, меҳнатга виждонан

муносабатда бўлишга даъват этувчи нормалардир (44.102-104, 126, 157-моддалар), маҳкумларни ушлаб туриш шароитидаги ўзгаришлар (61-модда), жазони ўташ шароитларини яхшилаш имконияти (113-135, 141-160-моддалар)⁵.

Ўзбекистон Республикаси сайлов комиссиясида жазони тузатиш ишлари билан бирлаштириш принципларнинг қонунчиликни мустаҳкамлаш масаласини кўриб чиқиш зарур кўринади. ЖИК 2-моддадаги жазони ижро этиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг асосий вазифаларидан бири маҳкумларни тузатиш ҳисобланади. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, жазони тузатиш ишлари билан бирлаштириш турли хил таълим воситалари мажмуасини англатади: меҳнат, таълим, касбий тайёргарлик, ҳаваскорлик фаолиятини ривожлантириш ва бошқа кўп нарсалар, маҳкумларни тузатиш ва уларнинг янги жиноятлар содир этишининг олдини олиш учун ишлатилади. Ушбу принцип жазони ижро этиш тўғрисидаги қонунчиликнинг хусусиятларини белгилайдиган соҳага хос принципдир. Жазони тузатиш ишлари билан бирлаштириш принципи, масалан, Россия Федерацияси жиноят-ижроия кодексида назарда тутилган 8-модда⁶, ва Козогистон Республикаси ЖИКнинг 6-моддаси⁷, Ўзбекистон Республикаси ЖИКнинг 6 –моддасини қуйидаги сўзлар билан тўлдириш ва баён қилиш керак: "Жазони ижро этиш тўғрисидаги қонунчилик қонунийлик, адолат, инсонпарварлик, демократия, жазони ижро этишни фарқлаш ва индивидуаллаштириш, мажбурлаш чораларидан оқилона фойдаланиш, маҳкумларни тузатиш ва қонунга бўйсунувчи хатти-ҳаракатларни рағбатлантириш, жазони тузатиш билан бирлаштириш тамойилларига асосланади ҳаракат"⁸.

Қонунийлик принципи. Жазоларни ижро этиш билан боғлиқ қонунларга қатъий ва қатъий риоя қилиш мажбурияти: маҳкумлар, жазони ижро этувчи муассасалар ва органлар ходимлари ва бошқа жиноий-ҳукукий таъсир чоралари, мансабдор шахслар, муассасалар ва жазони ижро этиш тизими билан ўзаро алоқада бўлган ташкилотлар. Жазоларни ижро этиш ва бошқа жиноий-ҳукукий таъсир чораларини қўллаш асослари қонуний қўлга кирган ҳукм, ажрим ёки суд ажрими ҳисобланади.

Адолат принципи. Маҳкумларга нисбатан қўлланиладиган мажбурлаш ва рағбатлантириш чоралари адолатли бўлиши керак: уларнинг қонунга бўйсунувчи ҳуқуқ-атворини, инсонга, жамиятга, меҳнатга, инсон жамоасининг нормалари ва анъаналарига ҳурмат билан муносабатини шакллантириш.

Инсонпарварлик принципи. Ўзбекистон Республикаси маҳкумларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳурмат қилади ва ҳимоя қилади, жазони ижро этишда тузатиш воситаларидан фойдаланишнинг қонунийлигини, уларнинг ҳукукий ҳимоясини ва шахсий ҳафсизлигини таъминлайди, ижтимоий фойдали шахсни жамиятга қайтаришга қаратилган чораларни кўради.

Демократия принципи. Давлат ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари, суд, идоравий ва прокуратура органлари жазони ижро этувчи муассасалар ва органлар фаолияти устидан назоратни амалга оширадилар. Маҳкумларни тузатиш ишларига жамоат бирлашмалари, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ва жамоалар жалб этилади.

Жазони ижро этишнинг дифференциациялаш принципи. Маҳкумларнинг турли тоифаларига, содир этилган жиноятларнинг оғирлиги, жинси, ёши, жазони ўташ жараёнидаги хатти-ҳаракатларига қараб, турли ҳажмдаги мажбурий чоралар ва ҳуқуқларни чеклаш, шунингдек рағбатлантириш қўлланилади.

Жазони ижро этишни индивидуаллаштириш принципи. Маҳкумлар билан тарбиявий ишлар индивидуал шаклда олиб борилади. Тузатиш воситалари содир этилган жиноятнинг моҳияти ва ижтимоий хавфлилик даражаси, маҳкумнинг шахси ва хулқ-атворини ҳисобга олган ҳолда қўлланилади.

Мажбурлаш чораларини, маҳкумларни тузатиш ва уларнинг қонунга бўйсунувчи хатти-ҳаракатларини рағбатлантириш воситаларини оқилона қўллаш принципи. Маҳкумга нисбатан жазо чораларини қўллашда ҳуқуқбузарлик ҳолатлари, маҳкумнинг шахси ва жазони ўташ давридаги хатти-ҳаракатлари ҳисобга олинади. Маҳкумларга тарбиявий таъсир кўрсатиш, меҳнат таълими, умумий таълим, касб-хунар таълими ва касб-хунар таълими мақсадли амалга оширилиши лозим. Маҳкумларнинг қонунга бўйсунувчи хатти-ҳаракатларини рағбатлантириш.

Жазони ахлоқ тузатиш ишлари билан бирлаштириш принципи. Маҳкумларни тузатиш ва уларнинг янги жиноятлар содир этишининг олдини олиш учун ишлатиладиган турли хил воситалар мажмуаси. Маҳкумнинг ахлоқ тузатиш таъсири жамоат хавфи ва у томонидан содир этилган жиноятнинг моҳияти, жазонинг тури ва давомийлиги, маҳкумнинг шахсияти, жазони ўташ давридаги хатти-ҳаракатларини ҳисобга олган ҳолда таъминланади.

REFERENCES

1. Шамансуров А.А. Научно-концептуальные основы совершенствования уголовно-исполнительной системы Республики Узбекистан. – Ташкент. Институт философии и права, 2012. – 32 с.
2. Г.Абдумажидов, А.Шамансуров. Права осужденных: Международные и национальные стандарты // Демократизация и права человека. – Ташкент, 2011. - №3. - С. 125-127.
3. Шамансуров А.А. Теоритические и прикладные проблемы модернизации пенитенциарной системы. – Ташкент. ТГЮИ, 2015. – 216 с.
4. Шамансуров А.А. Пенитенциарные системы. LAPLAMBERTAcademic Publishing, Deutschland, 2016.- 165с.
5. Шамансуров А.А. Пенитенциар тизимни модернизациялаш. – Т.: Хукукий муаммоларни урганиш маркази. 2021.-192б.
6. Постатейный учебный комментарий к УИК РФ. Под общ.ред.проф. А.Я.Гришко. М.: «Илекса». 2006
7. Уголовно-исполнительный кодекс РК. Алматы.: Юрист, 2011.-С.4.
8. Комментарий к уголовно-исполнительному кодексу РУз. – Т. Адолат. 2000-С.25-27.
9. Комментарий к уголовно-исполнительному кодексу РФ. Под.ред.проф.Зубков А.И. М.: Инфра. М.-Норма, 1997.-С.16.
10. Уголовно-исполнительный кодекс РФ. Новосибирск.: Сиб. унив. изд-во, 2006.- С.18.